

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

آرمان مرد در آثار حکیم نظامی گنجوی

توسط

کبری مظفری

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا امینی

بهمن ماه ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

آرمان مَرَد در آثار حکیم نظامی گنجوی

به کوشش

کبری مظفری

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه شیراز به عنوان بخشی از

فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ درجه ی کارشناسی ارشد

در رشته ی

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی کمیته ی پایان نامه ، با درجه ی: عالی

دکتر محمدرضا امینی ، استاد بخش زبان و ادبیات فارسی (رئیس کمیته) .....

دکتر محمدحسین کرمی ، استادبخش زبان و ادبیات فارسی .....

دکتر زرین تاج واردی ، استاد بخش زبان و ادبیات فارسی .....

اظهار نامه

اینجانب کبری مظفری (۸۵۰۶۶۱) دانشجوی رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی اظهار می‌کنم که این پایان‌نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده‌ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته‌ام. همچنین اظهار می‌کنم که تحقیق و موضوع پایان‌نامه‌ام تکراری نیست و تعهد می‌نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه‌ی حقوق این اثر مطابق با آیین‌نامه‌ی مالکیت فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: کبری مظفری

تاریخ و امضا:

تقدیم به

لحظاتی است سرشار از عشق، تاب نگاه در چشمان پاکتان را ندارم، بغضی بی انتها گلویم را سخت می‌فشارد و بی آنکه رنگ صوت به خود گیرد در گلویم خفته می‌ماند، نمی‌دانم کدامین کلمات در شأن شما هستند، فقط می‌دانم باید ساده برگزینم زیرا سادگی زیبنده‌ی وجود شما است، ای کاش می‌توانستم رنج نگاهتان را پاسخی گویم.

تقدیم به مهر و عاطفه‌ات ای مادر، به دستان پینه بسته‌ات ای پدر

شما که وجودتان برایم همه مهر بود و وجودم برایتان همه رنج، شما که راستی قامت در شکستن قامتتان تجلی یافت، توانتان رفت تا به توانایی برسم و مویتان سپید گشت تا رویم سپید ماند. شما که فروغ نگاهتان، گرمی کلامتان، روشنی رویتان و صداقت قلبتان سرمایه‌های جاودانی زندگی من است. شما که همه‌ی هستی‌ام را مدیون ایثار و از خود گذشتگی‌تان هستم. در برابر وجود گرمتان زانوی ادب برزمین می‌زنم و با دلی مملو از عشق، محبت و خضوع بر دستان گرم‌تان بوسه می‌زنم.

سپاسگزاری

ما بدان مقصد اعلیٰ نتوانیم رسید

هم مگر پیش نهد لطف شما گامی چند

سپاس بیکران خدای را، او که مرا آفرید و در وجودم چشمه‌هایی از نور و روشنایی را به ودیعه نهاد. او که مرا یاری داد و در هر راهی که قدم نهادم موفقم گردانید. پس از او، ستایشگر کسانی هستم که مرا رهنما شدند، کسانی که در این مدت در زلال مهربانی شان و به کمک دستهای توانایشان توانستم از گرداب مشکلات بیرون آیم. از آن جمله، جناب آقای دکتر محمدرضا امینی، استاد مهربانی که نقش ایشان نه تنها به عنوان یک استاد راهنما بلکه به معنای استاد واقعی برای تمام مراحل زندگی در ذهنم به ثبت رسیده است. از استاد فرازنه و آگاهم جناب آقای دکتر محمد حسین کرمی استادی که با راهنمایی‌های بی‌دریغ و سخاوتمندانه خود مرا در طول این راه یاری کردند نیز قدردانی می‌کنم. همچنین از مشاورت سرکارخانم دکتر زرین تاج واردی استاد مشاور عزیزم نیز کمال سپاس و قدردانی را دارم. از جناب آقای دکتر جوکار، جناب آقای دکتر کاووس حسن‌لی، سرکار خانم دکتر ریاحی زمین و سایر اساتید بخش زبان و ادبیات فارسی که در تمام موارد همکاری لازم را با اینجانب انجام داده‌اند نیز تشکر و قدردانی می‌کنم. اکنون سرسبزترین و صمیمانه‌ترین سپاس‌ها را به ایشان تقدیم می‌کنم. در نهایت قدردان پدر و مادر دلسوز و مهربانم و خواهران و برادرانم به خاطر همراهی، همیاری و همدلی‌شان هستم. همچنین از تمامی کسانی که به نحوی در انجام این تحقیق مرا یاری رسانده‌اند و از همکلاسی‌های مهربان و با محبتم نیز تشکر و قدردانی می‌نمایم؛ سعادت، سلامت، سربلندی و موفقیت همه‌ی این عزیزان را از خداوند متعال خواستارم.

چکیده

آرمان مرد در آثار حکیم نظامی گنجوی

بوسیله‌ی:

کبری مظفری

وجود انسان شاهکار خلقت است و جهانی بزرگ تر و عجیب تر از خود آدمی وجود ندارد، انسان که اشرف مخلوقات و علت غایی موجودات است، جمیع تمام صفات الهی و دارای مقام خلیفت‌الهی است. این انسان کامل که در مکاتب و فرهنگ‌های گوناگون با تصاویر مختلفی جلوه‌گر است، یک نمونه و الگو برای سایر انسان‌هاست. با شناخت ابعاد شخصیت انسان کامل می‌توان او را آرمانی تربیتی برای پرورش انسان‌های دیگر قرار داد.

در این پژوهش به بررسی انسان کامل از دیدگاه حکیم نظامی گنجوی پرداخته شده است. در فصل اول آن حکیم نظامی و اندیشه‌های او مورد بررسی قرار گرفته، فصل دوم به بررسی انسان آرمانی پرداخته، در فصل سوم سرچشمه‌ی پیدایش انسان آرمانی مورد بررسی قرار گرفته، فصل چهارم ویژگی‌های اخلاقی فکری انسان آرمانی، در فصل پنجم ویژگی‌های جسمانی - ظاهری وی و فصل ششم خصایل منفی اخلاقی در آثار وی بیان شده است. در فصل هفتم نیز به معرفی شخصیت‌ها از نظر آرمانی یا غیر آرمانی بودن آن‌ها پرداخته است. در پایان نتیجه‌گیری کلی آورده شده است.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: نظامی و آثار و اندیشه‌های او

- ۱-۱- نظامی ۲۱
- ۲-۱- آثار نظامی ۲۱
- ۱-۲-۱- مخزن الاسرار ۲۲
- ۲-۲-۱- خسرو و شیرین ۲۲
- ۳-۲-۱- لیلی و مجنون ۲۳
- ۴-۲-۱- هفت پیکر ۲۳
- ۵-۲-۱- اسکندرنامه ۲۴
- ۳-۱- اندیشه نظامی ۲۵
- ۴-۱- سبک نظامی ۲۶

فصل دوم: انسان آرمانی

- ۱-۲- انسان و ابعاد شخصیت او ۳۰
- ۲-۲- علم انسان شناسی ۳۱
- ۳-۲- انسان مطلوب (کامل) از دیدگاه روانشناسان ۳۳
- ۴-۲- انسان کامل «آرمانی»: ۳۴
- ۵-۲- انسان آرمانی در اندیشه‌ی ایرانی ۳۵
- ۶-۲- خصوصیات انسان آرمانی ۳۷
- ۷-۲- ضد آرمان‌ها ۳۸

فصل سوم: سرچشمه‌ی پیدایش انسان آرمانی

- ۱-۳- انسان کامل از دیدگاه زرتشت ۴۱
- ۲-۳- انسان کامل از دیدگاه آیین هندی ۴۱
- ۳-۳- انسان کامل از دیدگاه آیین‌های هندی ۴۲
- ۴-۳- انسان کامل از دیدگاه افلاطون ۴۲

- ۳-۵- انسان کامل از دیدگاه ارسطو ۴۳
- ۳-۶- انسان کامل از دیدگاه اپیکور ۴۴
- ۳-۷- انسان کامل از دیدگاه رواقیون ۴۴
- ۳-۸- انسان کامل از دیدگاه افلوپین ۴۴
- ۳-۹- انسان کامل از دیدگاه فارابی ۴۴
- ۳-۱۰- انسان کامل از دیدگاه متصوفه و عرفا ۴۵
- ۳-۱۱- انسان کامل از دیدگاه ملاصدرا ۴۶
- ۳-۱۲- انسان کامل از دیدگاه ابن سینا ۴۷
- ۳-۱۳- انسان کامل از دیدگاه غرب ۴۷
- ۳-۱۴- انسان کامل از دیدگاه اگزیستانسیالیست ها ۴۸
- ۳-۱۵- انسان کامل از دیدگاه قرآن ۴۸

فصل چهارم: ویژگی‌های اخلاقی - فکری انسان آرمانی در آثار نظامی

- ۴-۱- نظامی و آرمانگرایی ۵۰
- ۴-۲- آرمان شهر نظامی ۵۱
- ۴-۳- آرمان مرد نظامی ۵۲
- ۴-۳-۱- خداشناسی ۵۲
- ۴-۳-۲- علم، دانش و هنر ۶۲
- ۴-۳-۳- عدل و داد ۶۸
- ۴-۳-۴- عمارت و آبادانی ۷۳
- ۴-۳-۵- دینداری ۷۷
- ۴-۳-۶- مشورت با دانایان ۸۲
- ۴-۳-۷- سخاوت و بخشندگی ۹۴
- ۴-۳-۸- پرهیز از ظلم و ستم و مبارزه با آن ۱۰۲
- ۴-۳-۹- عقل و خرد ۱۰۸
- ۴-۳-۱۰- مهربانی و عطوفت ۱۱۲
- ۴-۳-۱۱- نیکی و نیکوکاری ۱۱۹
- ۴-۳-۱۲- وفاداری و تعهد ۱۲۱
- ۴-۳-۱۳- سخن آوری و سخن دانی ۱۲۴
- ۴-۳-۱۴- صداقت و راستی ۱۲۶
- ۴-۳-۱۵- بشر دوستی ۱۲۸
- ۴-۳-۱۶- پرهیزگاری و تقوا ۱۳۲

- ۱۳۴..... یاد مرگ - ۱۸-۳-۴
- ۱۳۷..... نکوهش جهان - ۱۹-۳-۴
- ۱۳۸..... تواضع و فروتنی - ۲۰-۳-۴
- ۱۳۹..... صبر و شکیبایی - ۲۱-۳-۴
- ۱۴۱..... فره ایزدی - ۲۲-۳-۴
- ۱۴۳..... بخت، دولت و اقبال - ۲۳-۳-۴
- ۱۴۴..... هوس ستیزی و مبارزه با کام جویی - ۲۴-۳-۴
- ۱۴۶..... شیطان ستیزی و نفس کشی - ۲۵-۳-۴
- ۱۵۲..... قناعت - ۲۶-۳-۴
- ۱۵۲..... همت - ۲۷-۳-۴
- ۱۵۳..... تدبیر - ۲۸-۳-۴
- ۱۵۴..... پشیمانی و ندامت - ۲۹-۳-۴
- ۱۵۶..... عفو، گذشت و بخشایش دیگران - ۳۰-۳-۴
- ۱۵۷..... مجازات بدکاران - ۳۱-۳-۴
- ۱۵۸..... عبرت پذیری از حوادث - ۳۲-۳-۴
- ۱۶۱..... عشق ورزی - ۳۳-۳-۴
- ۱۶۳..... همنشینی با مردم - ۳۴-۳-۴
- ۱۶۵..... احترام به شاهان دیگر و نگه داشتن آیین آن ها - ۳۵-۳-۴
- ۱۶۸..... اندازه هر چیزی را دانستن و قرار دادن هر چیز و هر کس در جای خود - ۳۶-۳-۴

فصل پنجم: ویژگی های جسمانی - ظاهری انسان آرمانی در اشعار نظامی

- ۱۷۲..... زیبایی - ۱-۵
- ۱۷۳..... شادمانی و نشاط - ۲-۵
- ۱۷۶..... جنگاوری - ۳-۵
- ۱۷۹..... قدرت و توانایی - ۴-۵
- ۱۸۱..... خوش اخلاقی - ۵-۵
- ۱۸۱..... شجاعت و دلیری - ۶-۵
- ۱۸۳..... شمشیر زنی - ۷-۵
- ۱۸۳..... تیر اندازی - ۸-۵

فصل ششم: ویژگی های منفی اخلاقی در آثار نظامی

- ۱۸۸..... صفات منفی و ضد آرمان ها - ۱-۶
- ۱۸۸..... خدانشناسی، بت پرستی و ناسپاسی - ۱-۱-۶

- ۱۸۹..... ۲-۱-۶- بد اندیشی و بد زبانی
- ۱۸۹..... ۳-۱-۶- بی شرمی
- ۱۸۹..... ۴-۱-۶- غارت و دزدی
- ۱۹۰..... ۵-۱-۶- حرص و طمع
- ۱۹۰..... ۶-۱-۶- غفلت
- ۱۹۱..... ۷-۱-۶- رشک و حسد
- ۱۹۱..... ۸-۱-۶- خشم، غضب و تند خوئی
- ۱۹۲..... ۹-۱-۶- تکبر و غرور
- ۱۹۳..... ۱۰-۱-۶- سرکشی
- ۱۹۳..... ۱۱-۱-۶- بی خردی و نادانی
- ۱۹۴..... ۱۲-۱-۶- کینه‌توزی
- ۱۹۴..... ۱۳-۱-۶- کژی و ناراستی
- ۱۹۵..... ۱۴-۱-۶- ظلم، ستم و مردم آزاری
- ۱۹۹..... ۱۵-۱-۶- آرزو خواهی
- ۱۹۹..... ۱۶-۱-۶- دعوی و دروغ
- ۱۹۹..... ۱۷-۱-۶- تجاوز به حقوق دیگران
- ۲۰۰..... ۱۸-۱-۶- خونریزی و آدم کشی
- ۲۰۱..... ۱۹-۱-۶- بی وفایی و بدعهدی
- ۲۰۱..... ۲۰-۱-۶- ارج دادن به بدگهران
- ۲۰۲..... ۲۱-۱-۶- اندازه کارها را نشناختن
- ۲۰۲..... ۲۲-۱-۶- ویرانی و خرابی
- ۲۰۳..... ۲۳-۱-۶- زشت رویی

فصل هفتم: بررسی شخصیت‌ها در آثار نظامی

- ۲۰۷..... ۱-۷- اسکندر
- ۲۰۸..... ۲-۷- بهرام
- ۲۱۰..... ۳-۷- خسرو پرویز
- ۲۱۱..... ۴-۷- افلاطون
- ۲۱۱..... ۵-۷- ارسطو
- ۲۱۲..... ۶-۷- بلیناس
- ۲۱۳..... ۷-۷- یزدگرد
- ۲۱۳..... ۸-۷- نعمان بن منذر

۲۱۳.....	۹-۷- منذر بن نعمان .....
۲۱۴.....	۱۰-۷- خسرو .....
۲۱۴.....	۱۱-۷- مجنون .....
۲۱۴.....	۱۲-۷- فرهاد .....
۲۱۵.....	۱۳-۷- هرمز .....
۲۱۵.....	۱۴-۷- شاپور .....
۲۱۶.....	۱۵-۷- باربد .....
۲۱۶.....	۱۶-۷- نکبسا .....
۲۱۶.....	۱۷-۷- بزرگ امید .....
۲۱۷.....	۱۸-۷- سمنار .....
۲۱۷.....	۱۹-۷- شیرویه .....
۲۱۸.....	۲۰-۷- دارا .....
۲۱۸.....	۲۱-۷- سرهنگ بهرام .....
۲۱۹.....	۲۲-۷- شیده .....
۲۱۹.....	۲۳-۷- راست روشن .....
۲۱۹.....	۲۴-۷- فیلقوس .....
۲۲۰.....	۲۵-۷- نقوماجس .....
۲۲۰.....	۲۶-۷- ارشمیدس .....
۲۲۰.....	۲۷-۷- پادشاه ری .....
۲۲۱.....	۲۸-۷- روس ها .....
۲۲۱.....	۲۹-۷- قوم یاجوج .....
۲۲۱.....	۳۰-۷- حاکم بیت المقدس .....
۲۲۲.....	نتیجه گیری و پیشنهادات .....
۲۲۹.....	فهرست منابع و مآخذ .....

پیشگفتار

در افق گسترده و زیبای ادب فارسی، آثار شکوهمند بسیاری وجود دارد که بخش عظیمی از ذخایر فرهنگی ملت مسلمان ما در آنها فراهم آمده و قرن‌هاست ادب دوستان حقیقت جوی را مجذوب ارزش‌های خود ساخته است. مطالعه‌ی این آثار و دست نوشته‌های به جا مانده از بزرگان و مشاهیر مسلمان برای عموم مردم خصوصاً نسل جوان و فرهنگ دوست امروز ایران ضروری است و موجب می‌شود تا آنان با فرهنگ، تمدن و گذشته‌ی تابناک و غرور آفرین نیاکانشان آشنا شوند.

یکی از این بزرگان حکیم اندیشمند نظامی گنجوی است که از ارکان شعر فارسی و از استادان مسلم این زبان است و آثار او از جایگاه ویژه‌ای در ادبیات فارسی برخوردار است. او بارها مورد تقلید شاعران قرار گرفته اما هیچ کدام از آنها نتوانسته‌اند از جایگاه و مقامی همچون نظامی برخوردار شوند. آثار نظامی آیینی آرمانشهر ادبی است که پس از قرن‌ها به دست ما رسیده است و بخشی از آرمان‌ها، ارزش‌های اخلاقی، ایده‌آلهای انسانی، کرامت و شرافت انسان و راه رسیدن انسان به مرحله کمال را در خود نشان داده است.

در این تحقیق تلاش شده است که در خلال این آثار تصویری از این ارزش‌ها پیش روی خواننده قرار گیرد. در فصل اول این تحقیق بعد از معرفی نظامی و بیان زندگی‌نامه او به معرفی آثار وی پرداخته و در هر یک از آنها پس از معرفی اثر به بیان ارتباط آن اثر با آرمان‌خواهی و آرمان‌مرد پرداخته شده است. از میان این آثار اسکندرنامه بیشتر از بقیه مورد توجه قرار گرفته است. نظامی در اسکندرنامه به معرفی شهر آرمانی و مدینه فاضله مد نظر خود می‌پردازد و با بیان ویژگی‌های فرمانروای آرمانی که از نظر وی اسکندر بوده است، خصوصیات یک فرد آرمانی را بیان می‌کند. همچنین با بررسی سبک و اندیشه نظامی خصوصیات آرمانی اندیشه او بررسی شده است.

پس از آن به معرفی انسان و ابعاد شخصیتی او پرداخته شده و انسان کامل از دیدگاه روانشناسان و فلاسفه و سرچشمه‌ی پیدایش انسان کامل مورد بررسی قرار گرفته است. خصوصیات انسان کامل که همان آرمان‌مرد می‌باشد، شهر آرمانی و بررسی ضد آرمان‌ها از دیدگاه نظامی نیز از موارد دیگری است که در این تحقیق به آن پرداخته شده است.

در این پژوهش به معرفی ویژگی‌های اخلاقی - فکری و ویژگی‌های جسمانی - ظاهری انسان آرمانی پرداخته شده و ابیاتی که در آن نظامی به بیان این ویژگی‌ها پرداخته، آورده شده است. پس از آن، ضد آرمان‌ها و ابیات مربوط به آن بیان شده است و در آخر به بررسی شخصیت‌های آثار نظامی و تحلیل چهره‌های تاریخی و ادبی از نظر آرمانی و غیرآرمانی بودن آن‌ها پرداخته شده است. در این فصل

بررسی شده که آیا چهره‌هایی که نظامی به بیان آنها پرداخته است از نظر تاریخی و ادبی یکسان هستند یا او آنها را تغییر داده و چهره‌ی دیگری را از آنها نشان داده است. در خلال این تحقیقات دریافت می‌شود که نظامی با به تصویر کشیدن اکثر شخصیت‌های آثارش به صورت شخصیت‌های آرمانی، نشان داده که در همه عمر در جستجوی ایده‌آل‌های انسانی و انسان‌های آرمانی بوده و آرزوهای خود را در خلال این شخصیت‌ها به تصویر کشیده است.

هدف تحقیق

توجه به انسان کامل و آرمانی، که بتواند الگو و معیاری برای دیگر افراد جامعه باشد سابقه‌ای بس دیرینه دارد. در طول تاریخ آدمی همیشه به دنبال انسان کامل بوده است و شاید در همین جستجو بوده که در هریک از فرهنگ‌ها و مکاتب فکری ردپایی از این انسان را می‌یابیم و هریک از آنها خصوصیات و ویژگی‌هایی را برای انسان آرمانی مطرح کرده‌اند. در این تحقیق سعی شده است، اندیشه‌ی نظامی در رابطه با انسان کامل و آرمانی بررسی شود. برای انجام این کار توجه به ویژگی‌های این انسان و سرچشمه‌ی پیدایش آن در ادب فارسی ضرورت دارد. این تحقیق می‌کوشد با بررسی و مطالعه‌ی آثار و اندیشه‌ی نظامی خصوصیات یک آرمان مرد از دیدگاه نظامی را استخراج و بیان کند.

اهمیت و ضرورت تحقیق

از آنجا که انسان آمارنی مظه‌ری از ارزش‌های اخلاقی و عاطفی قوم ایرانی و نموداری از آرزوهای متعالی ملتی است که از دیرباز در تکاپوی حقیقت بوده‌اند و در راه دست‌یابی به ارزش‌های والای انسانی و کرامات و فضایل انسانی کوشیده‌اند، توجه به تصویر این انسان و آشنایی با خصوصیات او برای عموم ایرانیان خصوصاً جوانان ضروری و با اهمیت است؛ زیرا شناخت این مفهوم مهم فرهنگی و جنبه‌های ادبی آن علاوه بر فواید ادبی موجب می‌شود، نسل‌های نو با ارزش‌های اخلاقی و فضایل انسانی آشنا شده و با پاسداری از این ارزش‌ها و احترام به شرافت و کرامت انسانی به بهروزی و کمال دست یابند. برای رسیدن به این امر، از طریق مطالعه‌ی آثار استادان ادب فارسی می‌توان با ابعاد شخصیت انسان آرمانی آشنا شد و دریافت که انسانی در این حد چگونه باید بیندیشد و زندگی کند. با توجه به اینکه در دنیای کنونی، انسان‌های این عصر بر اثر مشغله‌های فکری و دغدغه‌های مادی روزمره از آرمان‌ها و اندیشه‌های آرمانی دور شده‌اند و از خود حقیقی‌شان فاصله گرفته‌اند، با جستجو و

تفحص در آثار ادبی بزرگان این سرزمین و بیان اندیشه‌های والای آنان، می‌توان انسان را با خویشتن حقیقی و اصالت واقعی‌اش آشتی داد و او را از آنچه از آن دور افتاده و بر اثر این دوری دچار رنج و آشفته‌گی‌های روحی شده رهانده، تسکین و تسلی داد تا باز به سرچشمه‌های هویت و وجود واقعی خویش دست یابد و منجی خود را در درون خویش بیابد.

علاوه بر این از نظر علمی و ادبی نیز با بیرون آوردن ابیاتی که عواطف و احساسات زیبا و برجسته‌ی بشری را به تصویر می‌کشد و استخراج معانی اخلاقی و حکمی آن‌ها و اشاره به آن می‌توان زیبایی سخن او را نشان داد و بیان داشت که این سخنان هنوز پس از نه قرن طراوت و تازگی خود را از دست نداده‌اند و بدینوسیله دانست که چرا کلام وی در حدی بوده است که همگان را مسحور خویش کرده است. وی به خاطر ذوق شاعرانه‌اش به چنان سربلندی و موفقیتی رسیده است که وی را همپایه‌ی دیگر شاعران چون فردوسی، حافظ، مولوی و سعدی قرار داده‌اند و پس از وی نیز به دلیل مکتب جدیدی که گشود شاعران زیادی را به دنبال خود کشید و مقلد و پیرو خود قرار داد.

مروری بر تحقیقات گذشته

درباره‌ی آثار نظامی به دلیل جذابیت این آثار کارهای زیادی صورت گرفته است و نویسندگان زیادی درباره این اثرها مطلب نوشته و هر کدام آثار نظامی را از جنبه‌ی خاصی مورد بررسی قرار داده‌اند. اما در مورد آرمان‌مرد در آثار نظامی کار خاصی انجام نشده است. برخی از جمله‌ی کارهایی که در ادب فارسی انجام گرفته و به موضوع این پژوهش مربوطند، عبارتند از:

۱- کتاب **انسان آرمانی و کامل در ادبیات حماسی و عرفانی فارسی** از حسین رزمجو؛ این کتاب به شناخت و تحلیل ابعاد شخصیتی انسان‌های آرمانی پرداخته است و مقصود از آن آشنایی با طرز تفکر بزرگان عرصه‌ی ادب حماسی و عرفانی زبان فارسی است و تبیین این واقعیت که قوم ایرانی از قدیمترین ازمینه‌ی تاریخ تاکنون در تکاپوی حقیقت و واقعیت و جستجوی رهبران روحانی بوده‌اند و در هر دوره‌ای متناسب با قدرت بالندگی و رشد فکری و فرهنگی جامعه خود مظاهر ارتقاء و کمال را در وجود انسان‌های برتری یافته‌اند که سیمای معنویشان در آثار افرادی چون فردوسی یا عارفانی چون سنایی، عطار و مولوی نگارگری شده است. این کتاب شامل ۱۲ فصل است که به بررسی انسان، انسان آرمانی در حماسه و عرفان، اوج و حضيض انسان در حماسه و عرفان و ویژگی‌های اخلاقی و فکری انسان آرمانی در ادب عرفانی، ویژگی انسان در ادب حماسی و مضامین همسان در ادب فارسی پرداخته است.

۲- **مقاله‌ی انسان کامل (مطلوب) از دیدگاه اسلام و روانشناسی** از مسعود آذربایجانی؛ در این مقاله به بررسی انسان کامل و مطلوب با نگاهی به فلسفه و پیشینه تاریخی این موضوع و تعریف و تحلیل آن و بررسی تطبیقی آن از زاویه‌ای محدود در دو بخش روانشناسی و فلسفه با نگاهی به اسلام پرداخته است. وی انسان مطلوب را از دیدگاه روانشناسان بررسی نموده و پس از آن به بررسی این انسان از دید اسلام پرداخته و ساختارهای ثابت شخصیت مومن که اهداف، آرمان‌ها و غرایز او را تعیین می‌کنند را نیز بیان کرده است.

۳- **مقاله‌ی شیر خداورستم دستان** (جلوه‌ی انسان آرمانی در ادب فارسی و فرهنگ عامه) از محمد دهقانی؛ این مقاله نیز به معرفی انسان آرمانی در ایران باستان و بیان ویژگی‌های او پرداخته و اینکه چگونه پس از اسلام به خاطر دلبستگی ایرانیان به حضرت علی (ع) و محبت آنان به این حضرت وی را در کنار رستم که انسان آرمانی‌شان در ایران باستان بود، قرار دادند و او را در جایگاهی برتر از رستم و مظهر شجاعت و مردانگی معرفی کردند. ایرانیان این دو ابرمرد افسانه و تاریخ را به هم پیوند داده‌اند و اعتقادات مذهبی و علایق باستانی آنان را درهم آمیخته‌اند.

۴- **مقاله‌ی اسکندر- ایران- نظامی** از دکتر محمد حسین کرمی؛ در این مقاله به بررسی دو چهره‌ی تاریخی و ادبی اسکندر پرداخته شده است تا خواننده با تفاوت آن آشنا شود و بیان اینکه چرا نظامی از میان چهره‌های تاریخی بزرگ و ملی، اسکندر مقدونی را قهرمان منظومه خویش قرار داده است و به بیان ویژگی‌های یک پادشاه خوب و آرمانی از لابلای دو کتاب شرفنامه و خردنامه پرداخته است.

۵- **مقاله‌ی پیوند قهرمان آرمانی با نمونه نخستین انسان** از دکتر تیمور مالمیر؛ این مقاله نیز با توجه به کارکردهای نخستین انسان، چگونگی و علت پیوند او با نخستین آفریده را بیان کرده است. جابجایی اسطوره‌ی نخستین آفریده با قهرمان نجات‌بخش توضیح داده شده و ضمن اشاره به کسانی چون کیخسرو و سیاوش که دارای ویژگی‌های نخستین انسان و نخستین شاه هستند به مسأله‌ی نجات‌بخشی و قهرمانی آنها اشاره شده است.

۶- **کتاب زن آرمانی، زن فتانه** از دکتر آذین حسین‌زاده؛ این کتاب به بررسی هویت انسان از طریق تبیین جایگاه زن پرداخته است و زن را از دو وجهه‌ی آرمانی (موافق با امیال مردان) و فتانه (مخالف خواسته‌های مرد) بررسی نموده و بیان کرده که این دو وجهه در حقیقت بازتابی است از جایگاه حقیقی

زن در اجتماع. حال آن که شخصیت‌های داستان عروسک‌های کاغذی بیش نیستند که حیات و مرگشان در گرو خواست راوی و نویسنده است. چهره‌ی زن را از نظر دو صفت آرمانی و فتنه توصیف کرده و در دو اثر هفت پیکر و خسرو و شیرین و از میان ادبیات جدید در آثار هدایت (بوف کور) مورد بررسی قرار داده است.

علاوه بر این، کتابها و مقالات دیگری نیز به مناسبت‌هایی به این موضوع پرداخته‌اند که از آنها برای نوشتن این تحقیق استفاده شده است. و در این تحقیق سعی شده است با استفاده از این کتابها و مقالات، انسان آرمانی و کامل و سیمای آن در آثار منظوم نظامی مورد بررسی قرار گرفته و بیان شود که در بیان خصوصیات انسان آرمانی و آرمان شهر، آثار نظامی در میان بقیه‌ی آثار در جایگاهی بالاتر قرار دارد و این پژوهش نیز دربردارنده‌ی این خصوصیات است.

روش تحقیق

در این پژوهش روش تحقیق کتابخانه‌ای است. منابعی که به موضوع تحقیق مربوط می‌باشد اعم از کتابها و مقالات جمع‌آوری گردیده و از آنها یادداشت‌برداری صورت گرفته است. آثار نظامی که حوزه‌ی اصلی این پژوهش به حساب می‌آیند به طور دقیق مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند و در لابلای آن آثار، اندیشه‌ی باز نموده‌ی نظامی و ویژگیهای آرمانی استخراج و پس از بررسی و طبقه‌بندی مواردی که به حوزه‌ی کار تحقیق مربوط می‌گردیده است مورد توصیف، تحلیل و دسته‌بندی قرار گرفته و در چندین فصل بیان شده است. آثار نظامی که مورد بررسی قرار گرفته‌اند به ترتیب اهمیت عبارتند از:

- ۱- شرف نامه، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۶.
- ۲- اقبال نامه، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۶.
- ۳- خسرو و شیرین، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۵.
- ۴- هفت پیکر، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۴.
- ۵- مخزن الاسرار، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، انتشارات سوره مهر، تهران، ۱۳۷۹.
- ۶- لیلی و مجنون، حکیم نظامی گنجوی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۸۵.

فصل اول

نظامی و آثار و اندیشه‌های او

۱-۱- نظامی

جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف بن ذکی بن موید ملقب به نظام‌الدین و متخلص به نظامی از شاعران بزرگ ادب فارسی است که در حدود سال ۵۳۰ هجری قمری در شهر گنجه دیده به جهان گشود. وی تقریباً تمام عمر خویش را در گنجه سپری کرد و سرانجام در بین سالهای ۵۹۸-۶۱۴ هجری قمری دیده از جهان فروبست. مدفن نظامی گنجه است که تا اواسط عهد قاجار باقی بود و بعد از آن رو به ویرانی نهاد و مجدداً به وسیله‌ی دولت محلی آذربایجان شوروی مرمت شد و هم اکنون مورد بازدید مردم است (زنجانی، ۱۳۷۴: ۵).

شاعر سخن پرداز گنجه درباره‌ی احوال و اندیشه‌هایش در لابلای آثار خود با خواننده سخن گفته است، اما با وجود این زندگی وی هنوز پر از نقطه‌های مبهم است. طبق نوشته‌ی تذکره‌ها وی سه زن اختیار کرده است که هر سه قبل از رحلت وی از دنیا رفته‌اند. نخستین آنها کنیزکی قبیجاقی به نام آفاق بوده است که فخرالدین بهرامشاه پادشاه آذربایجان به وی بخشیده بود. نظامی وی را بسیار دوست داشت و از او فرزندی به نام محمد دارد. نظامی فرزند دیگری نیز داشته است که در کودکی از دنیا رفته است. از دو زن دیگر وی نام نبرده‌اند و فقط در اقبالنامه به آن‌ها اشاره شده است (زنجانی، ۱۳۷۴: ۷).

۱-۲- آثار نظامی

نظامی از شاعرانی است که آثارش در بارور شدن درخت کهنسال ادب فارسی نقش بسزایی داشته است. پنج منظومه‌ی مثنوی نظامی به نام پنج گنج یا خمسه معروف است، نظامی در دو جا از آثار خود نام می‌برد و این از بیم آن است که مبدا کتاب دیگری به نام او بسازند و درباره‌ی سروده‌های او به غلط داوری کنند:

هنوزم سخن از زبان سیر نیست	چو بازو بود باک شمشیر نیست
بسی گنج‌های کهن ساختم	در او نکته‌های نو انداختم
سوی مخزن آوردم اول بسیج	که سستی نکردم در آن کار هیچ
وز او چرب و شیرینی انگیختم	به شیرین و خسرو درآمیختم
وز آنجا سرراپرده بیرون زدم	در عشق لیلی و مجنون زدم
وز این قصه چون باز پرداختم	سوی هفت پیکر فرس تاختم
کنون بر بساط سخن پروری	زنم کوس اقبال اسکندری

(ثروتیان، ۱۳۸۱: ۱۴)

نظامی علاوه بر خمسه دیوانی شامل قصاید، غزلیات، قطعات و رباعیات داشته‌است که قسمتی از آن از میان رفته‌است و ابیاتی که باقی مانده در کتاب‌هایی تحت عنوان دیوان نظامی آورده شده است.

۱-۲-۱- مخزن الاسرار

منظومه‌ای است شامل ۲۲۸۸ بیت در بحر سریع مطوی موقوف (مکشوف) که در سال ۵۷۲ هجری قمری سروده شده است. این اثر را به نام ملک فخرالدین بهرامشاه بن داوود بن اسحاق پادشاه ارزجان ثبت کرده‌اند. این کتاب اثری است در اخلاق و حکمت مرکب از بیست داستان منظوم که جهان‌بینی اجتماعی و فلسفی شاعر و بینش او نسبت به مسائل حیاتی گوناگون را دربرگرفته است (زنجانی، ۱۳۷۴: ۹).

این کتاب اولین ثمره‌ی عزلت و ریاضت شاعر و اولین تجربه شاعرانه‌ی وی در پیوند شعر با شرع بود. این اثر اولین مرحله از جستجویی بود که ذهن شاعر در تکاپوی وصول به یک مدینه فاضله در پیش گرفته بود. در این منظومه شاعر علاوه بر تقریر دقایق اخلاقی و ملکات عالی به توصیف معایب جامعه‌ی عصر خود و تصویر اوضاع و احوال آن عصر می‌پردازد. اوضاعی که به اعتقاد او جامعه‌ای برتر و مدینه‌ی فاضله را قابل تحقق می‌سازد (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۳۳).

۱-۲-۲- خسرو و شیرین

منظومه‌ی است مشتمل بر ۶۵۰۰ بیت و در بحر هزج مسدس محذوف یا مقصور می‌باشد. این اثر به نام طغرل بن ارسلان سلجوقی و اتابک اعظم شمس الدین محمد جهان پهلوان و قزل ارسلان آغاز و به نام طغرل و قزل ارسلان انجام یافته است. تاریخ سرودن منظومه‌ی خسرو شیرین پیش از سال ۵۷۶ هجری قمری می‌باشد. اساس این منظومه داستان معاشقه‌ی خسرو پرویز و شیرین است (زنجانی، ۱۳۷۴: ۱۱).

بعد از مخزن الاسرار و در ادامه‌ی جستجو برای دستیابی به جامعه‌ی آرمانی و انسان‌آرمانی، شاعر گنجه دست به نظم خسرو و شیرین زد. قصه‌ای که در آن خسرو به خاطر عشق، حشمت خسروانه‌اش را فراموش می‌کند. شیرین به خاطر عشق اورنگ فرمانروایی‌اش را فدا می‌کند و شیرویه به خاطر عشق پدرش را به قتل می‌رساند. شاعر با بیان این قصه نه تنها هوسبازی و خیالبافی نمی‌کند، بلکه نمایشی از تمام ذوق و ظرافت شاعرانه و عرضه‌گاهی از متعالی‌ترین فرآورده‌های هنر و وجدان را نشان می‌دهد. وی این داستان را با پیروزی عشق بر کامجویی پایان می‌دهد. او خسرو را از حضيض خودنگری سیر